

MUALLIFLIK HUQUQI TUSHUNCHASI VA UNING QISQACHA RIVOJLANISH EVOLYUTSIYASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17566677>

O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi huzuridagi

Sudyalar oliy maktabi mustaqil izlanuvchisi

To'xtayev Vahob Oripovich

ANNOTATSIYA: *ushbu maqola mualliflik huquqining tarixiy rivojlanishi, uning qisqacha tarixi, intellektual mulk huquqining paydo bo'lish tarixi, xalqaro va milliy huquqiy asoslari, intellectual mulk huquqini himoya qilish asoslari va turlari haqida so'z yuritadi. Shuningdek, xalqaro tashkilotlarning ushbu sohani himoya qilishdagi o'rni va xalqaro hamkorlik masalalari yoritilgan. Mualliflik huquqining xususiyatlari, xorijiy mamlakatlar tajribasi, zamonaviy fuqarolik-huquqiy yondashuvlar huquqiy mexanizmlari yoritilgan.*

KALIT SO'ZLAR: *intellektual mulk huquqi, mualliflik huquqi, fuqarolik huquqi, xalqaro shartnomalar, eksklyuziv huquqlar, himoya qilish usullari, konvensiyalar, standartlar.*

Tarixan shakllangan sivilizatsiyaning bir qismi sifatida hamda taraqqiyotning tamali sifatida qonunlar insoniyatning intizom va ijtimoiylashuvi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Qonunlar insonlarning huquq va majburiyatlarinigina belgilab qolmasdan insonlarning o'zaro birgalikda rivojlanishlari, aloqada bo'lishlari, shu bilan birga tom ma'noda iqtisodiy o'zgarishlarning ham fundamental asosi hisoblanadi. Inson huquqlari zamonaviy dunyoning eng ko'p o'rganiladigan hamda tadqiq qilinadigan va ko'plab muzokaralarga sabab bo'luvchi sohalaridan biri hisoblanadi. Ammo shu huquqlar ichida bugungi jamiyatimizda yangi ammo mohiyatan qadimiy bir huquq borki u zamonaviy qisodiyot va ilmning taraqqiy etishi, insonlarning o'z

salohiyatlarini yanada yorqin shaklda ifoda etishlarida ulkan bir imkoniyat sifatida jadal sur'atlarda rivojlanib bormoqda. U ham bo'lsaki intellektual mulk huquqidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida har kimga ilmiy, texnikaviy va badiiy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi. Intellektual mulk qonun bilan muhofaza qilinishi belgilangan. "Mualliflik huquqi paydo bo'lganidan boshlab asarga bo'lgan mulk huquqi deganda, ko'pincha asarni ishlatadigan shaxs muallif va boshqa huquq egasidan asardan foydalanishning tegishli turi uchun maxsus ruxsat olish majburiyati tushunilgan"

Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishi haqida

g'amxo'rlik qiladi. Intellektual mulk huquqidan insonlar tarixda to'laonli foydalana olmagan bo'lsalarda ammo ma'lum bir shaklda foydalanganliklarini bilish mumkin. Intellektual mulk huquqi tushunchasi 1400-yillarda Yevropada uyg'onish davriga to'g'ri keladi. O'sha davrda o'z davrining buyuk ijodkorlari, ixtirochilari tomonidan yaratilgan nodir asarlar ushbu huquq sohasini keyinchalik taraqqiy etishida ulkan hissa qo'shgan deyishimiz mumkin. Misol uchun intellektual mulk huquqlarining birinchi tan olinishi patent tizimlarining rivojlanishi bilan sodir bo'ldi. 1474-yildagi Venetsiya patent nizomi ko'pincha birinchi rasmiy patent qonunlaridan biri sifatida tilga olinadi. U ixtirochilarga o'z ijodlariga ma'lum muddatga eksklyuziv huquqlar berdi, ruxsatsiz nusxa ko'chirishdan himoya qilish orqali innovatsiyalarni rag'batlantirdi. "Shu o'rinda jahon ixtiro va kashfiyotlarni patentlash tizimining qisqacha tarixiga ko'z yugurtirib chiqaylik. Mazkur tizim ilk bora Angliyada 17-asrdan boshlab amal qila boshlagan. 1624-yildan boshlab qirol tomonidan import texnologiyaga asoslangan sanoat maxsulotlarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi shaxslarga alohida imtiyozlar - patentlar berish belgilangan". Bundan ko'zlangan asosiy maqsad alohida imtiyoz va shart-sharoitlar orqali ixtiro yoki ijod bilan bilan shug'ullanayotgan shaxslarni o'zlari boshlagan ishlarni oxirigacha yetkazish imkoniyatini saqlab turish orqali jamiyatda yangilik kiritishga rag'batlantirish bo'lgan. Shundan so'ng,

intellektual mulk huquqi tushunchasi rivojlangan va insonlar hayotida muhim o'rinlardan birini egallagan huquq tijoratda qo'llaniladigan ixtirolar, adabiy va badiiy asarlar, dizaynlar, ramzlar, nomlar va tasvirlar kabi aqlning yaratilishiga zamin yaratgan.

Intellektual mulk huquqini himoya qilishning bir necha turlari mavjud, jumladan:

mualliflik huquqi: kitoblar, filmlar, musiqa va san'at asarlari kabi asl mualliflik asarlarini himoya qiladi;

patent huquqi: ixtirolar va texnologik innovatsiyalarga mutlaq huquqlar beradi;

savdo belgisi: tovar va xizmatlarni farqlash uchun ishlatiladigan belgilar, logotiplar va nomlarni himoya qiladi;

tijorat sirlari: kompaniyaga raqobatdosh ustunlikni beruvchi formulalar, amaliyotlar yoki jarayonlar kabi maxfiy biznes ma'lumotlarini himoya qiladi.

Ushbu himoyalar ijodkorlar va kompaniyalarga o'z ijodlaridan qanday foydalanilishini nazorat qilish imkonini beradi, bu esa ruxsatsiz foydalanish yoki ko'paytirishning oldini olishga yordam beradi.

Yuqoridagi huquq sohalaridan biri bo'lgan mualliklik huquqi kitob bosish ixtiro qilinishi bilan paydo bo'lgan desak adashmagan bo'lamiz. "17-asr oxirlarida Angliyada qirolicha Anna statutlarida ilk bora asar muallifining mutlaq huquqi mustahkamlab qo'yildi". Bundan ko'zlangan asosiy maqsad asar muallifi va boshqa ijodkorlarning zakovati

mahsuli bo'lgan asarlarni ularning ruxsatisiz chop etish yoki tarqatishni to'xtatish, faqatgina ularning ruxsati bo'lgan taqdirdagina bunga ruxsat berilishini nazarda tutardi. Mualliflik huquqining paydo bo'lishi hamda rivojlanishi Angliya va Fransiya deyarli o'xshash shaklda amlaga oshgan bo'lsada ya'ni ijodkorlar tomonidan yaratilgan asarlar va ijod namunalari ular vafot etgandan keyin ularning vorislari tomonidan ham mualliflik huquqi obyektlaridan mulk sifatida himoya qilinishi nazarda tutardi ammo Yevropaning boshqa bir qator mamlakatlarida masalan, Germaniyada mualliflik huquqiga nisbatan iqtisodiy manfaat keltiruvchi huquq sifatida qarash bir yoqlamalik ahamiyat kasb eta boshladi. Endi ushbu masala nafaqat moddiylik kasb etar balki manaviy-axloqiy mulkiy ma'no ham bera boshladi. "XIX asrning axirlariga kelib intellektual faoliyat maxsullari taraqqiyotning belgilovchi omiliga aylangach, xalqaro miqyoslarda ilmiy-texnikaviy bozor vujudga keldi, mamlakatlarda bu sohani tartibga soluvchi qonunlarni muvofiqlashtirish uchun obyektiv zarurat tug'ildi".

Intellektual mulk sohasida mualliflik huquqlarining asosi muallifning asl asarlarini himoya qilishga qaratilgan. Mualliflik huquqining asosiy elementlariga quyidagilar kiradi:

- eksklyuziv huquqlar - mualliflik huquqi ijodkorlarga o'zlarining asl asari asosida hosilaviy asarlardan foydalanish, ko'paytirish, tarqatish, bajarish, namoyish

qilish va yaratishga mutlaq huquq beradi. Bu shuni anglatadiki, boshqalar ruxsatisiz bu ishlarni qila olmaydi;

- o'ziga xoslik - asar original bo'lishi kerak, ya'ni u mustaqil ravishda yaratilishi va ma'lum darajada ijodkorlikka ega bo'lishi kerak;

- fiksatsiya - asar aniq ifoda vositasida (masalan, qog'ozga yozilgan, yozib olingan va hokazo) o'rnatilishi kerak, ya'ni u ma'lum vaqt davomida idrok etilishi, takrorlanishi yoki boshqa tarzda etkazilishi uchun etarli darajada doimiy bo'lishi kerak;

- davomiyligi - mualliflik huquqini himoya qilish cheklangan vaqt, odatda muallifning hayoti va ma'lum yillar soni (masalan, AQShda 70 yil) davom etadi. Mualliflik huquqining amal qilish muddati tugagandan so'ng, asar jamoat mulkiga aylanadi va har kim erkin foydalanishi mumkin;

- cheklovlar va istisnolar - AQShda "adolatli foydalanish" yoki boshqa yurisdiksiyalarda "adolatli muomala" kabi mualliflik huquqiga nisbatan ma'lum cheklovlar mavjud. Bular mualliflik huquqi bilan himoyalangan asarlardan ruxsatisiz ma'lum kontekstlarda, masalan, tanqid, sharh, yangiliklar hisoboti, o'qitish yoki tadqiqot kabilarda cheklangan foydalanish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, mualliflik huquqi ijodkorlarga o'z asarlariga ma'lum muddatga eksklyuziv huquqlar berish orqali ijodkorlikni rag'batlantirishga qaratilgan.

Mualliflik huquqi - bu asl mualliflik asarlarini yaratuvchiga ularning ijodidan

foydalanish, tarqatish va nazorat qilish uchun mutlaq huquqlarni beruvchi huquqiy tushunchadir. Mualliflik huquqining xalqaro qonunchiligi ijodkorlarning huquqlarini tan olinishi va chegaralar orqali himoya qilinishini ta'minlash uchun ishlab chiqilgan.

Mualliflik huquqini himoya qilishning asosiy xalqaro doirasi 1886-yilda tuzilgan Adabiy va san'at asarlarini himoya qilish to'g'risidagi Bern konvensiyasidir. Quyida mualliflik huquqining xalqaro kontekstdagi asosiy xususiyatlari keltirilgan:

- avtomatik himoya - Bern konvensiyasiga ko'ra, asar yaratilgan va aniq shaklda o'rnatilgandan so'ng mualliflik huquqini himoya qilish avtomatik ravishda amalga oshiriladi. Ro'yxatdan o'tish yoki boshqa rasmiyatchiliklarga ehtiyoj yo'q;

- milliy rejim - milliy rejim tamoyili Bern konvensiyasining a'zosi bo'lgan har bir mamlakat o'z fuqarolarining asarlariga qanday himoya darajasida bo'lsa, chet el asarlariga ham xuddi shunday himoya darajasini ta'minlashi kerakligini anglatadi;

- minimal standartlar - Bern konvensiyasi mualliflik huquqini himoya qilishning minimal standartlarini,

jumladan mualliflik huquqining amal qilish muddatini belgilaydi (odatda muallifning hayoti va 50 yil, garchi ko'p mamlakatlar buni 70 yilgacha uzaytirgan);

- BIMT - butunjahon intellektual mulk tashkiloti (BIMT) Birlashgan Millatlar Tashkilotining ixtisoslashgan agentligi bo'lib, xalqaro mualliflik huquqi masalalarini muvofiqlashtirishga yordam beradi va mualliflik huquqi bo'yicha global shartnomalarni boshqarishga yordam beradi.

- Rim konvensiyasi va TRIPS kelishuvi - Rim konvensiyasi (1961) va Intellektual mulk huquqlarining savdoga oid (TRIPS) bitimi (1994) kabi boshqa shartnomalar ham xalqaro himoyaning qo'shimcha qatlamlarini, xususan, ijrochilar, prodyuserlar va eshittirishlarni ta'minlaydi.

Asosan, mualliflik huquqi to'g'risidagi qonunlar mamlakatdan mamlakatga farq qilsa-da, Bern konvensiyasi kabi xalqaro shartnomalar ijodkorlarning global miqyosda himoya qilinishini va ularning asarlari qayerda ishlatilishi yoki tarqatilishidan qat'i nazar hurmat qilinishini ta'minlashga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. United States Copyright Office. Electronic Copyright Office (eCO). – <https://eco.copyright.gov>
2. European Commission. Copyright Reform. – <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/copyright>
3. National Copyright Administration of China – <http://www.ncac.gov.cn/>

4. WIPO Arbitration and Mediation Center – <https://www.wipo.int/amc/en/>

5. O. Oqyulov. Intellektual mulk huquqi. I.M. Mo‘minov nomidagi Falsafa va huquq instituti. T.: 2005.

6. Mualliflik huquqi va turdosh huquqlarda mulkiy huquqlarni jamoaviy boshqarishning shakllari. Toshkent.:2024.